

Iedereen doet aan psychologie. Retorica en demarcatie in de Nederlandse psychologie 1892-1992

Maarten Derksen

Bespreking door Ivo van Hilvoorde

Heymans was, met het oog op de huidige psychologendichtheid en protoprofessionalisering van het vak, een visionair toen hij in 1909 de eeuw van de psychologie uitriep. Maar hoe 'populair' kan een wetenschap feitelijk worden? Indien men vaststelt dat de popularisering geslaagd is, en iedereen aan psychologie 'doet', dan is de vraag wat er nog overblijft aan erkenning en deskundigheid voor de 'echte, wetenschappelijk psycholoog'. Popularisering van wetenschappelijke kennis, zonder de eigen deskundigheid op het spel te zetten, vraagt om een subtiele omgang met alledaagse kennis en het 'gezonde verstand' van de 'leek'. Nog net binnen de eeuw van de psychologie toont Derksen zich een deskundige op dit terrein van *demarcaties* tussen lekenkennis en deskundige kennis.

De gevolgde historische methode is relatief nieuw, maar desondanks inmiddels veelbeproefd. Derksen spreekt van *epistemologische cartografie*. 'Aan de hand van episodes uit de geschiedenis van de Nederlandse psychologie wordt beschreven hoe psychologen hun soort kennis, psychologie, hebben afgebakend van andere categorieën, hoe ze de psychologie herkenbaar hebben gemaakt, hoe ze andere mensen hebben overtuigd van de waarde van psychologische kennis en deskundigheid, en hoe ze hun duidelijk hebben gemaakt dat zij geen psychologische kennis en deskundigheid bezitten' (p. 8). Om deze cartografie in beeld te brengen stelt de auteur de 'taal van grenzen centraal; het gebruik van woorden om een demarcatie tussen soorten kennis en deskundigen te bewerkstelligen' (p. 26). Derksen beschrijft vier gevalstudies.

In het eerste hoofdstuk staat Gerard Heymans centraal, die met zijn eerste psychologisch laboratorium (1892) symbool is geworden voor de aanvang van een op empirische en experimentele leest geschoeide psychologie. Met de bepaling van Heymans als grondlegger wordt tevens een breuk aangegeven met de meer wijsgerige en speculatieve zielkunde, die nog voornamelijk een zaak van pedagogen was. Derksen legt in dit hoofdstuk het accent op de retoriek van Heymans, die vooral opviel door het gebruik van het persoonlijk voornaamwoord 'wij'. Derksen meent dat Heymans met deze 'wij'-constructie zijn universitaire collega's medeplichtig maakte aan de introductie van de experimentele psychologie. Tegelijkertijd demarqueerde hij de grenzen van de psychologie binnen de muren van zijn lab, het nieuwe 'huis van de wetenschap'. Naar evenbeeld van de natuurkunde diende de psychologie een exacte wetenschap te worden.

In *Wetenschappelijke mensenkennis* gaat de auteur in op de afgrenzing van de psychotechniek tijdens het interbellum en de wijze waarop een terrein als de beroepskeuzeadviesing door psychologen werd geclaimd en geprofessionaliseerd. Uiteenlopende figuren als Brugmans, Prak, Roels en Waterink beijverden zich voor een menselijk alternatief voor het taylorisme en voor een wetenschappelijke manier om 'de rechte man op de rechte plaats' te krijgen. Men wist de praktijk ervan te overtuigen dat de arbeidsmarkt een chaos was en dat expertise nodig was om deze praktijk te verbeteren. Begrippen als 'mensenkennis', 'ervaring' of 'intuïtie' voldeden volgens de nieuwe deskundigen niet meer om een verantwoord personeelsbeleid te kunnen voeren. Het is overigens niet verwonderlijk dat de weerstand van onderwijzers (volgens Roels 'in den regel minder intelligent, minder algemeen ontwikkeld dan de wetenschapper') groot was, toen men ineens werd beschouwd

als niet-deskundig (genoeg) bij het bepalen van de aanleg van leerlingen. De institutionalisering van de psychotechniek werd gewaarborgd door het in 1938 opgerichte Nederlandsch Instituut van Praktizeerende Psychologen (vanaf 1967 Nederlands Instituut van Psychologen).

De valstrikken van de sensus communis gaat voornamelijk over de betekenis en context van het boek *Idolen van de psycholoog* (1964) van Johannes Linschoten. Door vele psychologen wordt Linschoten gezien als de man die de psychologie weer op het natuurwetenschappelijk spoor kreeg na jaren van fenomenologische overheersing. Zijn *Idolen* werd het markeringspunt. Gaf De Groot omstreeks dezelfde periode aan waaraan de psychologie methodologisch wel behoorde te voldoen, Linschoten formuleerde vooral wat de psychologie niet moest zijn. Door methodologische disciplinerende diende de psychologie allereerst te worden ontdaan van fenomenologische 'zelfbetrokkenheid'. Het 'huwelijk' tussen wetenschap en mensenkennis diende nogmaals ontbonden te worden. Met zijn boek brak Linschoten met een geesteswetenschappelijke traditie. Dat maakt hem volgens Derksen tot de enige echte held van de Nederlandse psychologie ('geholpen' door zijn overlijden nog voordat *Idolen* verscheen).

Psychonomen en andere experimenteel psychologen brachten het laboratorium terug in het centrum van de psychologie. In het hoofdstuk *De geest weet zelf niet wat de geest is* staat het ontstaan van de psychonomie, de experimentele psychologie en een van haar meest verdienstelijke verspreiders, Piet Vroon, centraal. In meerdere opzichten was Vroon erfgenaam van Linschoten. Beiden waren zeer sceptisch ten opzichte van de sensus communis. Zo verrichtte Linschoten zijn grenswerk ten opzichte van leken en fenomenologen; Vroon richtte zijn pijlen op de in rationele illusies gehulde beleidsmakers. Derksen beschrijft in dit hoofdstuk het demarcatie- werk van Vroon in zijn vele (populariserende) columns, bundels en boeken, en zijn paradoxale argumentaties hierbij. Hoe immers moet de leek met woorden (rede) worden overtuigd van zijn gebrek aan redelijkheid. 'Retorisch succes zou de theorie weerspreken' (p. 170).

In een afsluitend hoofdstuk blikt Derksen nog eens terug op de spanning tussen 'wetenschappelijke redelijkheid' en onze gemeenplaatsen van het gezonde verstand, zoals de gedachte dat mensen niet doen wat ze zeggen, en niet zeggen wat ze doen. De van Duijker afkomstige gemeenplaats: 'Ieder mens doet aan psychologie' blijkt een centraal 'boundary concept' in de geschiedenis van de psychologie. Het is algemeen genoeg om leken en deskundigen te verbinden, en flexibel genoeg om in beide werelden een eigen betekenis te krijgen. Het boek is strak gecomponeerd en uiterst verzorgd en creatief geschreven. Het perspectief van demarcatie is vruchtbaar, omdat het nieuwe vragen stelt en niet vastzit aan de standaardbeelden van een disciplinaire geschiedenis. Ze kijkt letterlijk naar en over grenzen en biedt dus mogelijkheden om thema's en personen te betrekken die niet in het standaardbeeld passen, maar wel degelijk een rol hebben gespeeld in de vorming van een wetenschappelijke discipline. Het vormt ook een vruchtbaar alternatief voor de statische en inmiddels belegen tegenstelling tussen internalistische of externalistische geschiedschrijving.

De beperking van het kader wordt echter duidelijk wanneer je het boek leest met 'eigen grensvragen' (bijvoorbeeld met betrekking tot de pedagogiek). Daaruit moet worden geconcludeerd dat ook de invalshoek van demarcatie zelf, uitsluit en demarqueert. Met een andere blik kan de discussie over de terreinafbakening van de psychotechniek in het interbellum gelezen worden als een grensstrijd tussen pedagogen en psychologen. Zo wordt Prak hier opgevoerd als een deskundige hoofdrolspeler,

maar werd hij door pedagogen lang buiten de deur gehouden als het ging om het onderwijs. Het onderzoek (en gedrag) van Prak riep grote weerstanden op bij pedagogen (Gunning beschreef hem eens als een 'zeer eigenwijs, arrogant en bruyant heerschap').

Zeker toen Prak pogingen ondernam om het psychotechnisch georiënteerd onderzoek toe te gaan passen binnen het onderwijs, sloten de pedagogische gelederen zich rond het meer pedagogische alternatief van de stilleestest. In het hoofdstuk over psychotechniek blinken de pedagogen echter uit door afwezigheid. Niet omdat ze dat werkelijk waren, maar omdat Derksen ze niet opneemt in zijn verhaal. Dat is legitiem, maar toont wel het psychologisch 'binnenperspectief'. Het onderstreept dat ook onderzoek naar grensarbeid bestaande grenzen tussen disciplines vooronderstelt en continueert. Kortom, ook de historicus claimt gebieden en demarqueert.

Een andere beperkende keuze betreft de thematiek en de hoofdrolspelers (Heymans, Linschoten, Vroon). Het gepresenteerde perspectief wil juist ook ingaan op 'dwaalwegen, mislukte demarcaties' en aandacht voor de vraag waarom personen juist net niet binnen de grenzen van een wetenschappelijke discipline vielen. Desondanks bevolken hoofdrolspelers het epicentrum van de discipline. Daardoor overtuigen de argumentaties me niet altijd. De retorische impact van het persoonlijk voornaamwoord 'wij' bijvoorbeeld, wordt naar mijn idee overschat door dit 'binnenperspectief'. *Demarquerend* gesproken: voor 'ons pedagogen' biedt dit boek voldoende stof tot discussie en aanvulling. Dat neemt niet weg dat het boek goed, en met veel 'wetenschappelijke distantie' is geschreven. In disciplinerende (èn demarquerende) zin bewijst Derksen de psychologie met dit boek een grote dienst.